

Thema

De ziekenrooster

A.N. Hendriks

De laatste tijd is ook in onze kerken *de kerkelijk werker* op het toneel verschenen. Het gaat meestal om iemand die een hbo-opleiding heeft gevolgd en daarom beschikt over een professionele deskundigheid op het gebied van pastorale zorg, opbouwwerk en jeugdproblematiek.

Op de tafel van de generale synode van Zwolle-Zuid ligt een rapport van deputaten waarin voorstellen worden gedaan over zijn positie en mogelijke werkzaamheden in de gemeente. Het is niet mijn bedoeling hier in te gaan op dit rapport, wel lijkt het me interessant iets te vertellen over de figuur van *de ziekenrooster* die de gereformeerde kerken ten tijde van de Republiek tot aan de Franse Revolutie gekend hebben. Het zal blijken dat deze kerken reeds aan het begin van hun ontstaan in ons land naast de bekende drieërlei ambtsdragers ook kerkelijke werkers hebben aangesteld.

Ik ontleen een en ander aan het lezenswaardige proefschrift waarop Johan de Niet enige tijd geleden promoveerde aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.*

Ontstaan

De functie van ziekenrooster ontstond in de vluchtelingenkerken te Londen en Emden in de zestiende eeuw. Onder druk van de geloofsvervolgingen zochten vele gereformeerden hun toevlucht in deze steden. Deze vluchtelingengemeenten zijn van grote betekenis geweest voor de kerken in ons land, zowel in kerkordelijk als in liturgisch opzicht. Zij gingen voorop in de organisatie van een gereformeerde manier van kerk-zijn.

In Londen en Emden zien we ook voor het eerst in een gereformeerde kerk de ziekenrooster zijn intrede doen. Aanvankelijk hadden de predikanten de taak de zieken te bezoeken. Maar in 1563 brak in *Londen* de gevreesde pest uit. Daardoor nam het aantal zieken razendsnel toe, zodat de predikanten het werk niet meer aankonden. De kerkenraad besloot daarom twee speciale functionarissen aan te stellen 'in die plaetsen van die predicaten, bij den crancken'. Deze 'ziekenroosters' werden gerekruteerd uit de ouderlingen, een patroon dat later in de gereformeerde kerken in ons land is terug te vinden. Naast het vertroosten van de zieken dienden zij ook testamenten op te stellen en arme zieken te verzorgen. Zij werden door de kerkenraad van een goed inkomen voorzien.

In *Emden* verschijnt de ziekenrooster iets later, mogelijk naar het voorbeeld van Londen. Er was tussen beide vluchtelingengemeenten intensief contact. Ook in Emden brengt het uitbreken van de pest de kerkenraad tot het aanstellen van ziekenroosters. Maar in Emden krijgt de ziekenrooster meer status dan in Londen het geval was. Werkzaamheden en betaling waren vrijwel gelijk aan die van de predikant. Zij assisteerden de dienaren des Woords zelfs in hun preekwerk, iets dat in Londen helemaal niet voorkwam. Bovendien waren zij van hoog intellectueel formaat.

In de vluchtelingengemeenten treffen we dus *twee variaties* van ziekenroosters aan. In Londen zijn het tijdelijke assistenten van de predikanten in tijden van grote ziekte en sterfte. In Emden worden het meer hulppredikers die naast het ziekenbezoek ook andere taken van de predikanten waarnemen, inclusief het preken.

Het begin in Nederland

Toen in de Lage Landen vanaf 1572 het kerkelijk leven kon worden opgebouwd, beschikte men over de ervaringen van de genoemde vluchtelingenkerken. Er was in die eerste tijd een groot gebrek aan predikanten. Dit gebrek werd acuut toen ook hier de pest uitbrak. In die situatie gingen stadsbesturen ertoe over ziekentroosters te benoemen, veelal op advies van de kerkenraden. Men was zuinig op zijn predikanten, soms verbood een stadsbestuur hun de pestlijders vanwege het gevaar van besmetting te bezoeken.

Eerder fungeerden kloosterlingen veelal als pestmeesters of pestbezoekers. Maar de Reformatie maakte een einde aan het bestaan van de kloosters in de steden. In de lacune die zo ontstond, moest worden voorzien. Zo kwamen stadsbesturen ertoe speciale 'ziekentroosters' te benoemen, zij het meestal voor een bepaalde periode. Zij traden op naast de predikanten en de ouderlingen tot wier taak ook het bezoeken van zieken gerekend werd. In het begin lagen de grenzen tussen deze drie groepen niet vast. In kleinere plaatsen namen ziekentroosters soms ook het werk van predikanten waar. Niet zelden stroomde een ziekentrooster door naar het predikantschap. Maar altijd bleef het bedienen van de sacramenten de predikanten voorbehouden, ondanks de schaarste aan dienaren des Woords. Wat later was er op kerkelijke vergaderingen veel te doen rond de vraag of het ziekenbezoek tot de primaire taak van de predikanten behoorde, zo nodig geholpen door ouderlingen en diakenen.

Te land en op zee

Niet alleen de steden en dorpen vroegen om pastorale zorg. De Republiek was in oorlog en het personeel van leger en vloot had geestelijke verzorging nodig. Daarbij kwam de zorg voor het geestelijk welzijn van hen die met de schepen van de Verenigde Oostindische Compagnie de zeeën bevoeren. Het was onmogelijk daar alleen predikanten voor in te zetten.

Zo deden ziekentroosters hun intrede ook in het leger, de marine en de handelsvloot. Kwam het in de steden in de zeventiende eeuw tot een duidelijke taakafbakening ten opzichte van de predikanten, op de schepen en in de verre handelsvestigingen lag dat moeilijker. Treffend is dat de ziekentroosters die in dienst waren van de VOC, tot circa 1632 in de Oost werden aangesproken als 'dominee'. Dit illustreert hoezeer zij meer naar het Emdense model in de microsituatie van een schip of een handelsvestiging functioneerden. De bediening van het avondmaal bleef hun krachtig verboden, maar voor die van de doop wilden bewindvoerders en kerkelijke autoriteiten nog wel eens een uitzondering maken. In het algemeen kan gezegd worden dat met name ziekentroosters de pastorale zorg voor leger, marine en handelsvloot in de Republiek hebben waargenomen.

Stedelijke ambtenaren

In de eerste helft van de zeventiende eeuw groeide de stedelijke bevolking sterk. Dat leidde ertoe dat de ziekentroosters een vast onderdeel werden van de kerkelijke pastorale diensten. Zij waren dienaren van de *publieke* gereformeerde kerk, stonden als lidmaten onder het toezicht van de kerkenraad en kregen hun betaling van stadswege. De plaatselijke overheden in de Republiek werkten veelal actief mee aan de opbouw van het gereformeerde kerkelijke leven. Zij stelden kerkgebouwen beschikbaar, betaalden de traktementen van predikanten en andere kerkelijke functionarissen, maar eisten tegelijk inspraak in het kerkelijk bedrijf. Het resulteerde in een voortdurend gevecht tussen stadsbesturen en kerkenraden rond het beroepen van predikanten en ook over de aanstelling van ziekentroosters. In Amsterdam bijvoorbeeld

was de kerkenraad van mening dat het ziekentroosterschap een kerkelijke bediening was, terwijl het stadsbestuur het zag als de dienst van een christen aan de samenleving.

Uiteindelijk kwam men aan het eind van de zeventiende eeuw tot een consensus: de kerkenraad examineerde en droeg voor, het stadsbestuur bepaalde wie de post zou krijgen en stelde uiteindelijk aan. Zo waren de ziekentroosters kerkelijke dienaren, gebonden aan de gereformeerde religie en kerk, maar tegelijk stedelijke functionarissen!

Wanneer de pest weer de kop opstak, kwam het vaak tot het aanstellen van speciale pestziekentroosters naast de reeds fungerende ziekentroosters. Was de epidemie voorbij, dan werd hun dienstverband weer verbroken. Toen de overheden de beschikking kregen over 'de geestelijke goederen' (o.a. het bezit van de kloosterorden) werden de vrijgekomen gelden gebruikt om ziekentroosters in te zetten voor de pastorale zorg in allerlei instellingen, zoals gasthuizen, spinhuizen, tuchthuizen en armenhuizen. De regenten van deze instellingen werden hun directe superieuren. Net als de predikanten waren de ziekenverzorgers ten tijde van de Republiek dienaren van de publieke kerk. Maar hun werk droeg nog meer een publieke dimensie. Zij deden dienst in instellingen, gaven publieke catechisaties en verleenden pastorale zorg bij executies.

Van stadsambtenaren naar kerkelijk werkers

Met het vertrek van stadhouder Willem V in ballingschap naar Engeland in 1795 kwam er een einde aan de Republiek. Vanaf dit jaar voltrok zich in ons land de scheiding van kerk en staat die met de invoering van de grondwet van 1848 haar voltooiing vond. Er kwam een eind aan de eeuwenlang bevoorrechte positie van de gereformeerde kerken. Deze ontwikkeling bracht met zich mee dat de overheden kerkelijk werkers (met uitzondering van de predikanten) niet meer wilden betalen. Tegelijk kwamen kerkenraden tot het inzicht dat zij zelf financiële verantwoordelijkheid moesten gaan nemen voor het kerkelijk personeel. We zien dan het verschijnsel optreden dat kerkenraden de leden van hun gemeente gaan vragen om een bijdrage. Hier ligt de oorsprong van wat wij nu kennen als de 'vaste vrijwillige bijdrage'! Maar deze ontwikkeling ging niet zonder horten en stoten. Er waren plaatsen waar men het nog tijden op de oude manier bleef doen en de ziekentroosters toch nog uit de stadskas werden betaald. Niet de predikanten, maar wel de ziekentroosters hadden te maken met onzekerheid over hun positie en hun inkomen, toen het al meer ging in de richting van de scheiding tussen kerk en staat! Zij waren al meer kerkelijk werkers geworden die door de kerken zelf moesten worden betaald.

Verdwijning

Het profiel van de predikant veranderde in deze tijd. Was hij ten tijde van de Republiek vooral 'predikheer', nu zag men ook het catechiseren en het ziekenbezoek als zijn directe taken. Deze verandering had zijn impact op de positie van de ziekentroosters. Daarbij kwam dat het Reglement dat in 1816 gelding kreeg in de Nederlandse Hervormde Kerk, hen uitsluitend nog zag als godsdienstonderwijzers met een bijzondere opdracht. Op de duur ging dat ten koste van hun ziekentroostersfunctie. Met de Grondwet van 1848 en de Armenwet van 1854 verloren de ziekentroosters de laatste publieke functie die zij soms nog in gasthuizen hadden.

Het gevolg van al deze ontwikkelingen was dat de figuur van de ziekentrooster verdween.

Terugblik

Al stond de publieke verkondiging door de predikanten tijdens de Republiek centraal in het kerkelijk werk, er was ook van meet af aan aandacht voor pastorale zorg. Een zorg die niet beperkt was tot de lidmaten van de gereformeerde kerken. Zij waren wel geen staatskerk, maar wel de publieke kerk en zij bekommerden zich om de hele gemeenschap. Het publieke werk van de ziekenroosters getuigt daar met name van. In een tijd waarin de mensen bijna dagelijks geconfronteerd werden met de kwetsbaarheid van hun bestaan, liet de kerk niet verstek gaan. Zieken, armen, veroordeelden en stervenden kregen pastorale zorg, een zorg die tijdens de Republiek vooral door de later helaas nog al eens geminachte ziekenroosters werd gegeven. Het is een goede zaak dat dr. Johan de Niet met zijn studie een eresaluut heeft gebracht aan deze trouwe kerkelijke werkers van het eerste uur.

Nu er weer druk gesproken wordt over wat de kerk voor haar omgeving kan betekenen, is dit bad in de historie heilzaam. Je komt ervan onder de indruk hoe die aandacht voor de samenleving tijdens de Republiek een vanzelfsprekendheid was. Ik weet het: dat hing samen met het publieke karakter van de gereformeerde kerk, maar toch...

Tegelijk leren we dat de figuur van de kerkelijk werker geen novum is, maar dat de kerken die eeuwenlang hebben gekend. Dat die figuur nu zijn intrede doet in onze kerken, hoeft ons niet te verontrusten. De geschiedenis leert ons dat onze vaderen, toen predikanten het werk niet aankonden, creatief een oplossing zochten door ziekenroosters te laten dienen. Het pastorale en catechetische werk moest doorgaan. In de nood moest worden voorzien.

Ik hoop dat wij in onze kerken, nu predikanten schaarser gaan worden en vaak overbelast zijn, wegen vinden om op verantwoorde en creatieve manier in bestaande (en toekomstige nood) te voorzien. Graag wens ik de synode van Zwolle-Zuid wijsheid toe bij de bespreking van het al genoemde deputatenrapport!

Noot:

* Johan de Niet, *Ziekentroosters op de pastorale markt 1550-1880*, Erasmus Publishing (Glashaven 14A, 3011 XH Rotterdam), Rotterdam 2006. ISBN 90 5235 184 8, 291 pag. Prijs €27,50